

TERMÉSZETJOG

A BÖLCESELKEDŐ EMBER eszmélődési körébe a társadalmi élet és a társadalmi rendet szabályozó jog is mihamar belekerült. Eredetének, érvényességi alapjának keresésével a jog is a bölcelet problémái közé emelkedett; mint a valóság egyéb adatait, a jogot is elvileg, eredetét, értelmét, célját tekintve iparkodott a gondolkodó ész megérteni.

E törekvéssel kapcsolatban korán felvetődött a változáson felül álló, örök érvényű normának eszméje, mely minden jognak, törvénynek forrása és szentesítője. E legfelsőbb jog érvényét a természet rendjében rejlő gyökerezettsége biztosítja — a „természetjog“ nem egyéb, mint az egészében törvény, rend alatt álló világegyetem egyik alpnormája, mely a társadalmi élet körébe tartozik, az ember és a társadalom természetéből következik és a természetes ész által bizonyos közvetlenséggel, nyilvánvalósággal megismerhető.

Az alapvető norma-jelleg a természetjog egyetemes értelme, mely azonban a történelem bizonyossága szerint a tartalmi meghatározás tekintetében nem zárja ki, hogy eltérően magyarázzák. Az eltérés lehetősége adva van azzal, hogy a jogfilozófia általában bizonyos filozófiai rendszer része, mely a rendszernek a valóság egészéről alkotott felfogásához igazodik, s ennek a világról, közelebben a „természet^{cc}-ről” vallott felfogását érvényesíti a természetjog eszméjének kifejtésénél is.

A bölceleti irányok gazdag változatosságát tekintve könnyen ébred bennünk az a hiedelem, hogy a természetjogról vallott felfogásnak is osztoznia kell ebben a sokszerűségben s annyiféle természetjog van, ahányféle filozófiai rendszert a történelem kitermelt. Tényleg azonban a természetjog fogalma, nyilván nagy gyakorlati jelentősége miatt, nagyobb egybehangzást mutat, mint sok egyéb filozófiai tanítás. De ha az elmélyedő történelmi tanulmányozás még más kérdésekben is jellegzetes megegyezésekre talál, még könnyebb a társadalmi rend biztosítására hivatott norma értelmezésénél bizonyos hagyomány folytonosságát megállapítani.

A nyugati szellemtörténetben nyomon követhető legfontosabb fejlődésvonal, más bölceleti tanításhoz hasonlóan, a görög filozófiából indul ki. Hérakleitos az első görög filozófus, aki a világrend bölceleti fogalmát kialakítja, s a közösségi életet szabályozó törvény eredetét is az egész világegyetemet átható és irányító isteni értelemben leli meg. Az a bölceleti megállapítás, mely a változónak, a földi életnek előfeltételét a változatlan, örökkévaló létben jelöli meg, legzseniálisabb kifejtőjét és magyarázóját Platonban találta meg. Mint az érzéki világnak általában, a közösségi élet teljességét jelentő „polisznak is Platon az ideák örökérvényű világában kereste a normáját. Ezt a normát, világképének

egészéhez következetesen, Aristoteles Platónnál közelebb iparkodott hozni a változó valóság világához, midőn azt a társas életre rendelt ember lényegi természetében határozta meg. Az ember lényegével, értelmes természetével adott szabálykénti értelmezésben immár maradandó névhez jutott a „természet“-jog, melynek mint egyetemes, örök meghatározottságnak tudatát a sztoicizmus társadalomfilozófiája mélyítette el, amennyiben minden emberarcot viselő lényt egyetlen, átfogó közösségbe egyesített. Felismerhetően a Stoa filozófiájából hatolt be a római jogba az egyetemes emberi természet törvényének (*ius naturae*) fogalma, mely az államokra korlátozódó jog mellett (*ius civile*) a népek egymással meg-egyező jogrendjét (*ius gentium*) és a nemzetközi érintkezést teszi lehetővé.

A görög-római jogbölcselet hagyományait tovább ápolta a középkor keresztény tudománya, a skolasztikus bölcselet és a kánoni jog: mindkettő az antik szellem klasszikus értékeinek felismerésével és megbecsülésével építette tovább a maga rendszerét. A keresztény világképnek megfelelően a természetjog is, éppúgy mint a természetes ésszel felismerhető erkölcsi törvény, végső eredetét Isten örök törvényében, a világ rendjét megállapító örök isteni gondolatban találja meg. Ezzel a társadalmi rendet biztosító törvény és jog régen megsejtett isteni eredete minden korábnál határozottabb megfogalmazáshoz jutott s a társadalmi élet erkölcsi valósága teljes jelentőségében domborodott ki.

Jellemző vonása volt ennek az antik-keresztény természetjog-elméletnek, hogy a természetjogot a tényleges jogrend alapnormájának tekintette s a „*suum cuique*“, mindenkinek a magáét megkövetelő alapelvből kiindulva, ebből bizonyos, közvetlen nyilvánvaló tételeket vezetett le. Így állapította meg az élethez, a testi épséghez, a becsülethez való jogot, az igazmondás, az ígéret megtartása, a szülők és előljárók tisztelének parancsát, a hazugság, tolvajlás, gyilkosság, házasságtörés tilalmát. Ezeket oly elvekként jelölte meg, melyek az emberhez méltó társadalom tisztességének elengedhetetlen feltételei s melyekkel a tételes jog nem juthat ellenkezésbe anélkül, hogy rendeltetéséhez méltatlanná ne válnék. Az antik-keresztény felfogás tehát a természetjog és a pozitív, tételes jog kapcsolatában a végső igazolási alap és a változó élet viszonyának konkrét szabályát látta s ebben az a meggyőződés irányította, hogy az emberi élet változékonyságának határt szab a lényegi követelmények maradandósága; természetjog és tételes jog tehát, mint a két síkba helyezett emberi élet szabálya, feltételezik és kiegészítik egymást.

Ezzel a felfogással, mely a „természet“-et metafizikailag, az ember lényegi, maradandó létadottságaként értelmezi, szembekerült egy másik értelmezés, mely a „természet“-nek konkrét, empirikus értelmet adva, az emberi természet egy bizonyos tapasztalati tulajdonságához, többnyire valamely ösztönhöz fűzi a természetjog fogalmát s ehhez iparkodik formálni az egész társadalmi rendet. Ez a természet) ogfogalom a racionalizmus, a felvilágosodottság korszakaira jellemző magatartás, midőn az ész kritikusan méri le a meglévő társadalmi rendet s annak helyébe „ésszerűbb“, az „igazi“ természetnek megfelelő rendet akar állítani. Rendszerint feltűnik ilyenkor az „ősi“, természetes állapot képe is, mely ha történetileg nem igazolható is, mégis feltételezendő, mint oly alap és kezdet, melyből a jog és a társadalom rendeltetése a legmegfelelőbbben megállapítható. Igen fontos különbség, hogy míg a metafizikai természetjog-elmélet a szorosan vett természetjogot bizonyos elemi követelményekre korlátozza s alkalmazásuknál a tapaszt-

tálát figyelembevételét feltételezi, a racionalista értelmezés az ész mindenható erejében bízva a felvett kiindulásból közvetlen levezetéssel a társadalmi élet minden apró részletét szabályozó jogrendet, teljes jogi kódexet alakít ki, mely a tapasztalattal nem sokat törődik.

A felvilágosodott racionalista értelmezésű természetjog első képviselőit is a görögöknél találjuk meg a szofistákban, kik a tényleges társadalmi renddel szembe helyezik a természeti állapotot, ahol minden ember szabad és egyenlő s amiből szerződés útján jött létre az állam. Az egyén eredeti társadalmon kívüli létét valló individualista beállítottság jellemzi az újkori racionalista természetjog-elméleteket is, melyekhez a keresztény középkor teocentrikus világképétől és erős közösségi tudatától való elhajlás adta az irányító lökést. Mikor az emberi törvénynek az isteni törvénnyel való kapcsolatai elhomályosultak, a magát autonómnak tartó ész termékei, a XVII—XVIII. század „észjogi“ rendszerei az emberi természet egy-egy alapvetőnek tekintett vonásából, ösztönéből a legkülönbözőbb jogrendszereket vezetik le. Az eltérések méreteiről némi képet adhat Hobbes és —száz évvel később — Rousseau természetjog-elmélete. Míg Hobbes az ősinek, veleszületettnek tekintett emberi egoizmusból a fejedelmi abszolútizmus szentesítéséhez jut, Rousseau az eredetinek vett egyenlőség alapján hirdeti a korlátlan népföltség elvét.

Az újkori racionalista észjog-elméletek megalkotásánál sokkal erősebben érvényesült a politikai tendencia, a partikuláris szempontok szolgálata, semhogy maradandó értékű rendszert eredményezhettek volna. Ez a sors érte a marxizmust is, amennyiben társadalomfilozófiájának természetjogi jelleget iparkodott adni, s ez a veszély fenyegeti a mai fajelméletben jelentkező természetjogi hajlandóságokat is. Azáltal, hogy a nagyon is átlátszó politikai és társadalmi tendenciák a természetjog tekintélyével fedezték magukat, egyúttal magát a természetjog eszméjét is lejáratták. Különösen éles volt a visszahatás a múlt században, melynek jogelmélete, csekély kivétellel, a természetjog gondolatát ködös metafizikai képzetnek ítélte, mely a jog biztonsága, az állami rend szempontjából egyenesen veszélyes és üldözendő. Midőn a romantika eszmevilágában kifejlődő történeti-jogi iskola konzervativizmusa a történeti népszellemben nyilvánuló szokásjogot tekintette a pozitív jog forrásának, a történeti módszer sürgetésével jelentős mértékben elősegítette a jogi pozitivizmus kifejlődését, mely a metafizikum elutasításával kizárólag a konkrét, tételes jogot tekintette egyedül létező és érvényes jognak.

Azonban a jogi pozitivizmus sem bizonyult maradandóan tartható álláspontnak. A jog, mint norma- és értékrendhez tartozó mozzanat, érvényességének igazolását igényli s hogy a pozitív tapasztalat változó világa nem szolgálhat kielégítő igazolásul, csak addig maradhatott rejtve, míg magára nem eszmélt az egyoldalú természettudományos műveltségtől lekötött bölcselkedő szellem. Stammler Rudolf óta a jog „helyességéinek, igazolható normájának a kérdése állandóan aktuális problémája a jogfilozófiának s arra, hogy a megoldási törekvések az antikeresztény értelmezésű természetjog eszméje iránt is ma több megértéssel vannak, mint félszázaddal ezelőtt s abban ma is értékesíthető

gondolatokat találnak, szintén vannak bizonyítékok¹. Tágabb körben a legszembevetőbbben ez a pápák szociális enciklikái iránt nyilvánuló érdeklődésben mutatkozik. Ezek elvi alapja az antik filozófián továbbépítő természetjogi elv, melyet az Egyház máig hűséggel tartott fenn.

Ez a természetjogi eszme az európai műveltség nagy hagyományait őrzi. Alapját az a társadalom-fogalom adja, melyet az antik hellén gondolkodás dolgozott ki, s melyet a keresztény világszemlélet tökéletesített. Ennek a társadalom-fogalomnak kiindulása a természetnél fogva társadalmi életre rendelt ember, kinek lényeg-tulajdonságai a társadalmi élet általános kereteit megjelölik. Azok az igények és köteleességek, melyeket a jog biztosít, alapvetően az ember lényegi természetével vannak adva, ehhez kell, mint normához igazodnia a konkrét magatartást meghatározó tételes jognak. A jog tehát korántsem az emberi önkény műve, hanem érvényre juttatása azoknak az értelmes emberi természettel adott igényeknek és köteleességeknek, melyeket a társadalom minden tagja, valamint a társadalom egésze számára az emberi együttélést alapvetően szabályozó igazságosság megállapít és igazol.

Ez az értelmezés, mint látjuk, a jogot erkölcsi céljával, az igazságossággal hozza viszonyba s ezzel szétválaszthatatlan kapcsolatot tart fenn a jog és az erkölcsi rend között. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy teljesen figyelmen kívül is hagyja a kétféle rend különbségét. A jognak elsősorban a külső magatartásra, az egymás közötti érintkezésre vonatkozó jellegét s az erkölcsnek elsősorban a szándékra, a szabad elhatározásra irányuló különbségét, s ezzel a jogi és erkölcsi rend eltérő érvényesülési lehetőségeit ez a felfogás is számon tartja. Ámde a különbséget nem engedi a formális szétválasztásig mélyíteni, hanem a jog és az erkölcs azonos alanyán, az emberen keresztül a kettő szerves kapcsolatát fenntartja. Ezzel egyrészt a jogot az erkölcsi követelmények tiszteletben tartására kötelezi, másrészt az ennek megfelelő törvényekre vonatkozó lelkiismeretben kötelező erőt tulajdonít. Ily módon a társadalmi életet egészében az erkölcsi élet szférájába emeli, a társadalom tagjainak egymáshoz s a társadalom egészéhez való viszonyának szabályozását nemcsak a jog kényszerítő erejének tulajdonítja, hanem inkább következményszerű biztosítóknak tekinti, melynek mélyebb, az igazságosság nevében igazolható alapja az emberi közösségi élet erkölcsi szabályozottsága, azaz a természetjog.

E természetjogi elgondolás teljes értelmét a még átfogóbb metafizikai világgép adja, melynek szerves része a jog elmélete. Eszerint a valóság maradandó, örökérvényű törvényeknek engedelmeskedik, lényegi határozományok hatalma alatt áll, melyek az okokat, elveket kutató értelem számára megismerhetők. A lényeg, a dolog sajátos természetét, tevékenységét meghatározó mozzanat, célos jellegű, a fejlődést az érték irányában határozza meg. Az érték megközelítése a véges lény számára lét-tartalma korlátozottságánál fogva örök feladat, az abszolút lényben, Istenben pedig érték és valóság teljességével, hiánytalanul azonosul. Értéknek és valóságnak az Abszolútumban való teljes azonosságánál fogva minden értékmegvalósítás egyszersmind az Abszolútum felé haladás is. Az erkölcsi világ általános törvényét követi a társadalom is, mely amint a lényegét meghatározó törvényeket az abszolút értelem és akarat létbe hívó, teremtő alkotásának köszöni, éppen így az örök törvény követelésével feléje halad, hozzá hasonul. Isten gondolatainak szolgálatában, a tőle való eredet és a hozzá való rendeltség kifejezése az antik filozófiát tovább fejlesztő keresztény természetjogi elgondolás szerint a társadalom értelmének kiteljesedése, létének végcélja.

Ellentétéből világítja meg a metafizikai természetjogi álláspontot a természetjogi felfogás legelszántabb ellenfele, a jogi pozitívizmus. Amint a természetjogi felfogásnak is az egyetemes világszemlélet ad

¹ Bővebben I. Rommen Heinrich: Die ewige Wiederkehr des Naturrechtes. Leipzig, 1936. Moór Gyula: A természetjog problémája. Budapest, 1934. Hegedűs József: A természetjog időszertűségéről. Társadalomtudomány 1939. évf. 153-18 3.1. Szerzőtől: A keresztény társadalomelmélet alapelvei. Budapest 1938.

átfogó keretet, éppúgy a jogi pozitivizmusnak is bizonyos világszemlélet képezi a háttérét. A pozitivizmus a metafizika-ellenes korok jelensége, mely minden közvetlen tapasztalaton túl fekvő elvet, lényegi formát, maradandó törvényt megismerhetetlennek tart s ezért minden arra vonatkozó állítást, mint bizonyíthatatlan feltevést elutasít. A pozitivizmus számára a valóság, a reális világ a konkrét, közvetlen fogható adottság és ezt a valóság-fogalmat nyilvánvalóan a közvetlen tapasztalati tényre korlátozó természettudomány határozza meg. Minthogy pedig a konkrét tapasztalat világában viszonylagos értékű törvényszerűségekkel kell megelégednünk, melyek csak addig tarthatók, míg a megfigyelés újabb törvényt nem állapít meg, a pozitivizmus számára a valóság egyetlen tartományában se létezik maradandó, örökértékű követelmény. Ennek megfelelően a jogot is konkrét, közvetlen megnyilvánulásánál maradvá iparkodik értelmezni.

Így tekintve a jog a törvényhozó akaratát kifejező, a magatartás módját pontosan körülíró szabály. S csakis ezzel, a konkrét esetre vonatkozó rendelkezésével tesz eleget a jog igazolható céljának: a jogbiztosságnak. A jog eme rendeltetésénél maradvá minden nehézség nélkül adva van a jog forrása is: az állam, illetve az államban megtestesülő közakarat, mely a mindenkori szükséglethez képest állapítja meg a jogszabályt. Amennyiben a pozitivizmus a mechanikus természetszemléleten felülemelkedni képes s az erkölcsnek mint viszonylagosan önálló tényezőnek jelentőségét elismeri, a jog és az erkölcs esetleges ütközését tisztán egyéni konfliktusnak tekinti, melyet kinek-kinek lelkiismeretében kell elintézni. Szerinte a jog lényege a kényszer, az ellenkezéssel szemben is érvényesíthető hatalom, melynek nincs az erkölccsel kapcsolata, s épp ezért a jog erkölcsi követelménnyel, amilyen a természetjogi elv is, nem hozható függő viszonyba. A tételes jog még az erkölcsi tudattal való ellentét esetén is mindaddig érvényes jog, míg ellentétes jogszabály meg nem szünteti.

A természetjogi felfogást nem éri készületlenül a jogi pozitivizmus ellenvéleménye. Minthogy természetjogon bizonyos alapelveket, nem formális jogi kódexet ért, a jogbiztosság szempontját, a tételes jog nélkülözhetetlenségét ő is teljes mértékben vallja. Csak azt a feltevést vonja kétségbe, mintha a törvényhozás a jogalkotásnál az erkölcs egyetemes érvényű követelményeitől függetleníthetné magát, illetve mintha jog és erkölcs egymástól különálló világ lenne. Ezzel a feltevéssel szemben közvetlenül a jogászai gyakorlatból vett esetekre tud hivatkozni, midőn a törvény rendelkezésének hiányában a bíró az Íratlan törvényre, a jogérzékre kénytelen hivatkozni. Vájjon az ilyesféle hivatkozás nem hallgatólagos elismerése-e valami normának, mely tételes törvény hiányában is kötelez? S vájjon miért helyez súlyt a bírói gyakorlat a szándékosság megállapítására, ha az erkölcsi mozzanat a bűntény megítélésénél teljesen mellékes körülmény? A természetjogi felfogás a józan közmeggyőződéssel szembenállónak s azért tarthatatlannak tekinti a pozitivisták álláspontból önként adódó következtetést, mintha bűntény tisztán a tételes törvénnyel való szembehelyezkedés alapján jönne létre, s a büntető törvény nem a megtörtént büntett következményeképp sújtana le.

A pozitívizmusnak az „élet“-re, a konkrét valóságra hivatkozó álláspontját a természetjogi felfogás ugyaninnen utasítja vissza. Az igazságosság erkölcsi követelményét a társadalmi élet oly alapfeltételének látja, melyen semmiféle teória sem teheti túl magát. S az igazságosság tartalma nem állapítható meg a törvényhozó autonóm akaratával, hanem arra, mint maga felett álló normára kénytelen tekinteni; a törvényhozó nem létrehozója, megteremtője az igazságnak, hanem alkalmazója az igazság konkrét körülményekre vonatkozó követelményének. A természetjogi elmélet szerint a metafizika a jogban sem kerülhető meg: hogy egyáltalában mi az igazság és mi az igazság materiális tartalma, csak az ember és az emberi társadalom lényegtörvényeinek figyelembevételével állapítható meg, e törvényszerűségek adják a tételes törvényhozás normáját. A természetjog-elmélet szerint a jog a létrendben gyökerező igények és kötelességek érvényesítője, nem öncélú tényező, hanem az ember és a társadalom természetével adott cél szolgálója.

A jognak a létrendből fakadó voltát látja igazolva a természetjogi elmélet a jogfejlődés tényében is: az elismerést követelő új jog csak oly elvre való visszavezetéssel igazolható, melynek megsértését az emberi élet rendje, azaz a valóság lényegében megalapozott igazságosság nem viselhetné el. Ebből az is kitűnik, hogy a természetjog nem merev formulák foglalatja, hanem az eleven életet irányítani képes normarendszer, melynek majd egyik, majd másik tagja kerül afolyton változó élet által felvetődő problémákra felelő gondolkodás központjába.

Mindennek figyelembevételével a természetjogi gondolkodás elégtelen igazolási alapnak látja az állami akaratra való hivatkozást. Bizonyos, hogy tételes jog csakis az illetékes hatalom akaratnyilvánításával jön létre. De ha ezen túlmenően további norma keresését indokolatlannak tartjuk, a nyers hatalmi elvnel kell megállapodnunk s vállalnunk kell az ebből folyó következtetéseket. Hogy azonban az állam, mint ilyen, nem végső forrása a jognak, azt a természetjogi nézet az államon kívüli s az államot megelőző jog tényében látja igazolva. Azt ugyanis nyilvánvalóságánál fogva elvitathatlannak tartja, hogy a jog a társadalommal együtt jön létre s mindenütt megvan, ahol emberek érintkezésbe kerülnek egymással.

A természetjogi felfogás szerint, amint a pápai enciklikák is hangsúlyozták, a jog ősi eredete nem az állam hatalmi akaratja. A jog eredetileg természetjog, az emberi természettel adott szabály, mely szabályozó hatását a kifejlésre törekvő társadalmi erőknél érvényesítve, a társadalmi élet szüárd alapstruktúráját építi ki. A természetjog tehát átfogja a társadalmi élet egész körét, rejtett forrása a közvetlenül nyilvánuló tételes jognak, illetve a reform sürgetője, ha a tételes jog az ember erkölcsi rendeltetésével nyílt ellentétbe kerül.

Mindaz, ami a társadalmi életre hivatott ember rendeltetésének betöltéséhez elengedhetetlen igényként jelentkezik, természetjogi követelménynek tekintendő. Az embert értelmes egyedi lény voltánál fogva illetik meg a személyiség kialakítását biztosító jogok, aminők az élethez, becsülethez, tulajdonhoz, munkához, kultúrához, erkölcsi tökéletesedéshez való jog. A társadalom tagjainak egymáshoz való jogviszonyát is alapvetően a társa-

dalmi valóság természete szabja meg, mely személyiségtudattal, egyéλι felelősséggel és szabadsággal, de egyszersmind a sztéttéphetetlen, szerves közösségi élet összefüggés révén egymáshoz tartozó tagokból áll. Az egyén tehát nem igényelhet korlátlan cselekvési kört, viszont a társadalom sem emésztheti el a személyiség jogait.

A jognak a valóság lényegi rendjéből való eredeztetésének következménye, hogy a természetjogi elmélet a természet követelményeké^ létrejövő társas közösségek létével, a tételes jogot megelőzően, elvileg adva látja egyszersmind azokat a jogokat, melyek céljuk eléréséhez, rendeltetésük betöltéséhez szükségesek. Így a házasság viszony, a család létrejöttével természetesen létre jönnek a viszony fenntartását, célja teljesítését biztosító jogok is. A törzs, a népközösség, a nemzet, valamely igazolható társadalmi funkciót teljesítő testület sajátos joggal rendelkezik, mely nyilvános jellegű, társadalmi elismerést igénylő jog.

Talán a legjobban mutatkozik a természet jogi és pozitivistá elmélet különbsége az államjog eredetének kérdésénél. A természetjogi elmélet távolról sem tartja az önkény művének az államot, elismeri, hogy a jogrend és a közrend biztosítása a társadalom oly természetű követelménye, melyet kielégítően csak az állam láthat el. Az állam természetjogi létalapját ez az elmélet nem vonja kétségbe. De éppen, mert magának az államnak a létét és funkcióját is a természetjog alapján látja igazolva, azt a nézetet nem teheti magáévá, mintha a jog csak az államban születne meg, vagy mintha az állam jogalkotó hatalma korlátlan lenne. A jogbiztoság megköveteli a tételes jogot, melyre az állami törvényhozás illetékes. Azonban a törvényhozásnak tiszteletben kell tartania az egyén és a társas közösségek jogait, melyek az államjogtól független eredetűek. Ennélfogva a reájuk vonatkozó állami jogszabálynak non lehet célja azok sajátos jogának a megszüntetése, hanem joguk védelme, elismeréshez juttatása, a közjó követelményével való összhangba hozása. Ha a pozitívizmus a természetjogi korlát hangsúlyozásában veszélyeztetve látja az államhatalom tekintélyét, az állami jogrendnek épp e magasabb erkölcsi normára való visszavezetésében látja a természetjogi magyarázat a hatalom legbiztosabb támaszát.

Napjainkban a természetjog! elv egyik legszembeütőbb alkalmazási területe a gazdasági élet. Tudvalevő, hogy ennek folyton változó feltételeihez való igazodás az államjog egyik legnehezebb problémája. Hogy a gazdasági élet, mint a társadalmi élet egyik részlete, természetesen oly követelményeket hoz magával (pl. a bérvizony, a munkajog, az áralakulás tekintetében), melyek a feleket tételes törvény hiányában is kötelezik, különösen a közösségi tudatot ébrentartó „szociális igazságosság“ gondolata mélyítette el. Tagadhatatlan, hogy nem utolsó sorban a pápák szociális körlevelei nyomán a természetjogra eszmélő, köztudatnak döntő része lett a modern szociális törvényhozásban.

Egy másik nagyon időszerű problémaköre a természetjogi gondolkodásnak a nemzetközi érintkezés kérdése. Hogy a nemzetközi érintkezést szabályozó jog nem vezethető le a belső állami jogból, hanem a természetjog egyetemes normáját tételezi fel, melynek az államok egyetemlegesen alá vannak rendelve, világosan látták a reneszánsz-kor skolasztikus jogbölcselei, Vitoria, Suarez, kik még Hugo Grotiust megelőzően, mint az ma már általában elismerésre talál, első úttörői voltak a nemzetközi jognak. A pozitívizmust elvitathatatlanul nehéz helyzetbe hozza a nemzetközi érintkezés jogi érvényességi alapjának a kérdése. Ha az állam a jog kizárólagos forrása, államok közt kötelezettség csak annak

szabad vállalásával, illetve szerződés alapján keletkezhetik. Persze e mellett a magyarázat mellett probléma marad a belső állami jogtól különböző jellegű államközi jog eredete, s a szerződés érvényének az egyéni önkény-nyel szemben való biztosítása. Ez utóbbi nehézség rendszerint az adott szó megtartása, a „pacta sunt servanda” elvre történő hivatkozással oldatik meg. Azonban ez már egy államok feletti egyetemes norma elismerésével egyértelmű, mely lényegében a természetjoggal azonos. A szerződés-magyarázattal nehezen lehet elfogadhatóvá tenni, hogy az államok egymás közti viszonyában oly alapvető jogok, aminők az önfenn-tartás, a szuverénitás, az egyenjogúság, kölcsönös megegyezéssel jönnek létre s nem az emberi életközösségbe való tagszerű beletartozás természet-jogi ténye alapján vannak adva. Az államok közti kapcsolat megbomlása a világháborúban a nemzetközi jog eredetének, érvényének kérdését égető problémává tette. Természetjogi nézőpontból tartós béke alig remélhető addig, míg a hatalmi elv helyét el nem foglalja a közös, egyetemes emberi értékek megbecsülését megkövetelő természetjogi eszme elismerése.

Külön jelentőséget ad a természetjognak a nemzeti kisebbségi kérdés. Hogy a többségi állam részéről hiányzó tételes jog esetén a nemzeti kisebbségtől a nemzeti lét elemi jogait, aminők a nyelv, a kulturális hagyományok őrzése, el lehetne vitatni, illetve ezeket csak az állami törvényhozás ajándékának lehetne tekinteni, a nemzetiség mivoltának ismerete mellett aligha lehet komolyan állítani. Ha a nemzeti kisebbség „jogait” követeli, nyilván meglévő, de el nem ismert jogokra hivatkozik. S ez a kisebbségi tudatban oly elevenen élő jogalap nyilván a faji, népi sajátosságoknak mélyen az emberi természetben gyökerező s ezért jogi elismerést követelő volta.

Az erős specializálódás, a részletek felé forduló érdeklődés évtizedei után mai szellemi életünkben a szintézis, a valóság különböző adatainak egészben, átfogó egységben való szemlélésének a vágya jelentkezik. A világnézet alakítására törekvő ember nem elégszik meg a mozaikszerű látással, a valóság egész törvényei, a létfenntartó elvek érdeklik. Ma erősebb, mint korábban az a tudat, hogy az emberi élet egyes körei nem egymástól elszigetelt tartományok, hanem egymáshoz tartozó részei az egységes egésznek.

Ennek az egész-látásnak tulajdonítható, ha ma a jogot az erkölcs átfogóbb, egyetemesebb érvényű világa tagjaként ismerjük fel újra. Ez a felismerés voltaképpen az európai lélek ősi meggyőződéséhez való visszatérés, melyhez az egységre jutás általános vágyával együtt haladó közösségi, szociális érzés alá nem becsülhető indítást adott. A jog korábbi individualisztikus, elsősorban és csaknem kizárólag az egyéni szabadság biztosítására vonatkoztatott értelmezésén ma keresztültör a jog társadalmi eredetének és rendeltetésének tudata. Ez a jogtudat megértőbb az egyetemesen kötelező norma eszméje iránt, mint a liberális kor műveltsége. Viszont e lelki magatartás csak úgy találja meg az utat a nyugati szellem kialakította természet jogi eszméhez, ha a társadalmi kívánalmak mellett az egyéniség elidegeníthetetlen jogait is tiszteletben tartja. Kollektívizmus és individualizmus ma válság-szerűen tapasztalt ütközése nem ígér bizalomra jogosító kibontakozást az embert önmagához, örök rendeltetéséhez való hűségre és következetességre intő erkölcsi rend normájának iránymutatása nélkül. Bizonyára ennek önkénytelen megérzése magyarázza, hogy a sokáig feledésbe merült természetjog eszméje szellemi életünk láthatárán ma ismét feltűnt.